

УДК 93:355 (477+479) "1787-1866"

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПІХОТИ В ЧОРНОМОРСЬКОМУ ТА АЗОВСЬКОМУ КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬКАХ (КІНЕЦЬ XVIII – 60-х рр. XIX ст.)

ВАДИМ ЗАДУНАЙСЬКИЙ,

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Донецького національного університету*

У статті розглянуто основні аспекти становлення піхоти як окремого роду військ в українських козацьких формуваннях - Чорноморському та Азовському козацьких військах. Виявлено закономірність збереження української військово-козацької спадщини (зокрема досвід ведення вогневого бою в пішому порядку) та її трансформації в повноцінну українську козацьку піхоту, а також наявність певного впливу військової системи Російської імперії на відповідні процеси з кінця XVIII - до 60-х рр. XIX ст. Доведено збалансованість військової структури Чорноморського козацького війська та значний дисбаланс відповідної системи в Азовському козацькому війську, що обумовлювалось низкою об'єктивних причин.

Ключові слова: піхота, Чорноморське козацьке військо, Азовське козацьке військо, військова структура, полк, батальйон, вогневий бій, трансформація.

Постановка проблеми. Історія Українського війська є тривалою й має багато яскравих сторінок, пов'язаних з діяльністю як повноцінних Збройних Сил, так й окремих військових формувань, що діяли в складі іноземних військових утворень, проте виявляли власну військову специфіку та відповідний бойовий досвід. Усе це в першу чергу стосується українських козацьких утворень, які проіснували з кінця XV ст. (виникли перші козацькі формування) - й до початку XX ст. (до 1920 р. діяло потужне Кубанське козацьке військо).

Після знищення Запорозької Січі, ліквідації Гетьманщини та Слобідських козацьких полків основним центром збереження та розвитку українських військово-козацьких традицій поступово стає західна частина Північного Кавказу, куди в 1792-1794 рр. переселилося з Південної України Чорноморське козацьке військо (у 1860 р. на його основі було утворено Кубанське козацьке військо), а згодом до його складу було включено десятки тисяч нащадків родових козаків та звичайних українців із Наддніпрянщини й Слобожанщини, які також переселились у згаданий регіон [1]. Досить важливе значення в історії українських козацьких формувань упродовж 1832-1865 рр. відіграло й Азовське козацьке військо, найбільш боєздатну частину якого було переселено на Кубань та включено до складу Кубанського козацького війська в 60-х рр. XIX ст. [2]. Перебування згаданого регіону за межами сучасної України обумовило недостатню увагу вітчизняних учених до історії відповідних українських козацьких утворень.

Слід звернути увагу на те, що українські козацькі формування від часу свого виникнення вирізнялись здатністю вести успішний бій у пішому порядку, що згодом обумовило утворення окремої козацької піхоти. Згаданий процес був досить тривалим, проте основні зрушення відбулись у I половині XIX ст., коли під тиском Російської імперії в українських козацьких утвореннях почалось запровадження структурного поділу, який співвідносився з армійською системою. На жаль, належної уваги цей аспект української військової історії не отримав, що збіднює зміст історії Українського війська.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Значний внесок у вивчення історії українських козаків Кубані зробили дореволюційні вітчизняні дослідники, що походили із цього регіону (І. Попко, П. Короленко та Ф. Щербина) [3]. У їхніх працях міститься досить детальний опис переселення та освоєння згаданого регіону українськими козаками, а також наводиться інформація про тривалі й виснажливі військові дії під час Кавказької війни (1817-1864 рр.). Приналежність цих авторів до козацької верстви та опис подій, свідками й учасниками яких вони були, обумовлюють можливість використання окремих положень їхніх праць як своєрідного джерела.

Серед представників української історіографії окремо виділимо доробок Д. Яворницького та М. Грушевського, які заклали підвалини вивчення основ історії українських козацьких формувань [4]. Питанням становлення та розвитку козацької піхоти вчені не займалися.

№ 4 (104) липень-серпень 2010 р.

За радянських часів суттєвих зрушень у вивченні історії українських козацьких формувань XIX-XX ст. не помічається, крім спроби В. Голобуцького дослідити соціально-економічні та суспільні процеси в Чорноморському козацькому війську [5]. Поряд із цим відзначимо успіх О. Апанович під час дослідження військових дій та відповідної системи Війська Запорозького [6].

Стосовно сучасної української історіографії наголосимо, що вона успішно розробляє загальнокозацьку тематику (у тому числі й військову організацію та стратегію козацьких військових формувань XV-XVIII ст.) [7].

Окремо виділимо цікавий доробок Д. Білого, у якому розкрито складні процеси розвитку соціальних ідентичностей українців Кубані впродовж 1792-1921 рр. [8]. Дослідник торкнувся й військового життя українських козаків Кубані, але лише в контексті зазначеної проблеми.

Заслуговує на увагу й монографія Л. Маленко "Азовське козацьке військо (1828-1866)", яка супроводжується публікацією значної кількості архівних матеріалів [9]. У цій роботі ретельно розглянуто основний зміст історії азовських козаків, але окремого аналізу їх піхотних утворень не здійснено.

Автор, попри тривале дослідження основ військової системи та бойового мистецтва українських козацьких формувань XIX-XX ст., теж поки що не здійснив комплексного огляду історії становлення української козацької піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах [10].

Досить цікавим є й дослідження сучасними кубанськими вченими А. Авраменком, Б. Фроловим та В. Чумаченком історії Чорноморського й Кубанського козацьких військ [11]. Наголосимо на ретельному та змістовному огляді переселення чорноморських козаків на Кубань, а також визначенні основ військової служби та організації згаданих формувань. Поряд із цим, важливі аспекти становлення чорноморської піхоти залишилися поза увагою науковців.

Відзначимо й доробок польських істориків З. Вуйчика, В. Серчика, З. Карпуса та М. Франза, які успішно розробляють козацьку проблематику, але в загальновійськовому контексті чи з огляду на місце козацьких утворень у геополітичних зрушеннях XVI - XVIII ст. та на початку XX ст. [12].

Отже, як вітчизняні, так і зарубіжні історики, попри широкомасштабну розробку козацької тематики, досі не приділили належної уваги історії становлення української козацької піхоти з кінця XVIII - до 60-х рр. XIX ст., що й обумовило доречність нашого звернення до цієї проблеми.

Таким чином, **метою** цієї розробки є дослідження загальних аспектів становлення піхотних формувань як окремого роду військ у Чорноморському та Азовському козацьких військах із кінця XVIII - до 60-х рр. XIX ст., а також визначення його місця в їх військовій структурі.

Наукова новизна розробки полягає в тому, що в ній на підставі нових та маловідомих фактів буде здійснено огляд історії української козацької піхоти, що сприятиме більш повноцінному сприйняттю історії як Українського козацтва, так і Українського війська. Також вводиться до наукового обігу ряд невідомих та маловідомих архівних матеріалів.

Джерельною основою цієї статті стали різноманітні опубліковані матеріали, частина з яких зберігається у фондах РДАРО (Російський державний архів Ростовської області). Серед згаданих матеріалів особли-

ву цінність мали положення та статuti, у яких подано інформацію про стан козацьких піхотних підрозділів. Наявні джерельні матеріали забезпечують необхідну достовірність положень та висновків цієї розробки.

Виклад основного матеріалу. Перед оглядом становлення піхотних формувань у Чорноморському та Азовському козацьких військах звернемо увагу на те, що традиції якісного ведення бою в пішому порядку було закладено ще за часів Запорозької Січі. Тоді січовики здобули славу одних із кращих у Європі стрільців [13]. Такі властивості вважались першорядною цінністю для європейських піхотних формувань (мушкетерів), які тривалий час забезпечували вогневе прикриття для вирішального удару важкої кавалерії чи пікінерів-піхотинців [14].

Наголосимо, що український бойовий досвід був дещо іншим і передбачав нищівний вогневий удар усією масою козаків-стрільців (як правило під прикриттям табору) [15]. Відзначимо, що влучна стрільба в пішому порядку часто відігравала основне значення під час бою. Поступово розвинулись і тактичні прийоми атаки противника легкою козацькою кіннотою за допомогою "лави" (збереженої до початку XX ст.) [16]. Такі пріоритети обумовлювались обставинами першорядності протистояння з легкою татарською кіннотою та специфікою ландшафтною зоною (широкі степи), де відбувалась більшість бойових зіткнень.

Окрім зазначених особливостей військових дій, не сприяло розподілу на окремі роди війська й збереження станового принципу формування козацького війська на Гетьманщині та Слобожанщині, а також специфіка військово-лицарського товариства Запорозької Січі. За таких умов усі члени військово-привілейованого стану (братства) прагнули зберігати позірну подібність свого військового положення та приналежності до єдиної військово-фахової структури. Більш-менш чітко виділялись лише гармаші, які мусили забезпечувати доволі складну процедуру заряджання, прицілювання та стріляння з різноманітних гармат [17]. Основна ж маса козаків залежно від обставин військового зіткнення діяла як у піших, так і кінних порядках. До того ж значна частина запорожців часто залучалась і до морських походів, демонструючи риси якісної морської піхоти.

Отже, обставини специфічного способу життя української козацької спільноти (особливо запорозького козацького-лицарського товариства) та функціонування відповідної військової системи не призвели до чіткого виокремлення козацької піхоти в окремий рід війська, але заклали передумови для такої трансформації в майбутньому.

Відповідні зміни розпочались за часів Нової Січі, але стали більш-менш чіткими вже в Чорноморському козацькому війську (утвореному з частини колишніх запорожців через 12 років після зруйнування царатом Запорозької Січі), яке втратило свою самодостатність (порівняно з колишньою Гетьманщиною чи Запорозькою Січчю) й мусило функціонувати згідно з вимогами й розпорядженнями Російської імперії. Такі реалії були певним компромісом між прагненням імперської влади повністю підпорядкувати собі відповідне козацьке формування та намаганням козацької спільноти зберегти залишки своєї військово-територіальної автономії. За таких обставин почалось і чітке виокремлення основних родів війська (початки виділення артилерії припали ще на часи існування Війська Запорозького). До речі, такий розподіл відповідав вимогам часу, бо внаслідок військово-технічного прогресу зростала потреба профільної підготовки воїна.

Більш-менш чітко виокремлення піхоти та кавалерії в Чорноморському козацькому війську помічаємо вже під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. (кіннотою керував З. Чепіга; на чолі піхотних команд стояв С. Білий, а після його загибелі - А. Головатий) [18]. Такий поділ війська в умовах дедалі більшого підпорядкування імперським структурам ставав усе тривалішим. Зазначена тенденція закріпилась документами, що регламентували як структуру козацького війська, так і порядок несення військової служби козаками.

Так, 13 листопада 1802 р. на підставі доповіді Військової колегії Російської імперії "Про устрій Чорноморського козацького війська" почалося формування 10 кавалерійських та 10 піших 5-тисотенних козацьких полків (чисельністю 578 бійців), що мали діяти на постійній основі [19]. Наведений факт свідчить не лише про намагання уніфікувати структуру згаданого українського козацького формування, але й про вагомість піхотних формувань для його боєздатності. Отже, зберігалась попередня українська військово-козацька спадщина щодо пріоритетності ведення бою в пішому порядку за рахунок влучного вогневого бою, але при цьому чітко розмежовувались козаки-кіннотники та козаки-піхотинці, чого не було за часів існування попередніх самодостатніх українських козацьких утворень.

Надалі українська козацька піхота продовжувала відігравати важливу роль у тогочасних військових конфліктах на Північному Кавказі та за його межами. Її структура залежала не лише від досвіду козацької спільноти, але й від намірів імперського військового проводу щодо подальшого реформування козацьких військ. Так, згідно з "Положенням про Чорноморське козацьке військо 1842 р." відбулась певна реорганізація військової системи цього українського козацького формування [20]. Відтоді козацька піхота поділялась не на полки, а на батальйони. Тоді ж було запроваджено новий структурний поділ та чисельний склад згаданих батальйонів (1082 козаки). Причиною зміни назви козацьких піхотних частин та їх структури й чисельності були загальноармійські стандарти, до яких намагались привирнути й козацьку піхоту.

Зауважимо, що й після реорганізації 1848 р. спостерігається збереження значної ваги козацької піхоти, яка хоча й поступалась за кількістю частин кавалерії (9 проти 12), але за чисельним складом майже дорівнювала (за штатом мало бути в строю 9738 піхотинців та 10824 кіннотники) [21]. Наведені дані засвідчують дещо формальний бік зміни як назви, так і структури козацької піхоти в згаданому формуванні.

Такі міркування підтвердила й остання реорганізація Чорноморського козацького війська в 1859 р. Тоді (напередодні утворення Кубанського козацького війська на базі Чорноморського козацького війська) було змінено військову структуру на користь піхоти (кількість піхотних батальйонів збільшилась до 12, а кількість кавалерійських полків скоротилась до 9) [22]. Усе це було яскравим проявом збереження української козацької націленості військового життя Чорноморського козацького війська. Отже, військовий досвід українських козаків й обставини Кавказької війни та тиск імперської військової системи сприяли розвитку української козацької піхоти в Чорноморському козацькому війську.

Подібні підходи помічаємо й під час становлення військової структури Азовського козацького війська. Наголосимо, що від початків виникнення згадане формування мало переважно піхотний характер, бо Дунайський козацький полк (назва першого козацького

утворення в складі Російської армії з утікачів із Задунайської Січі на чолі з Й. Гладким) був пішим [23]. Згодом на базі цього утворення було сформовано й команди, що мали характер своєрідної морської піхоти, яка забезпечувала захист північно-східного узбережжя Чорного моря впродовж 1837-1865 рр. [24].

Вагомість піхотних формувань Азовського козацького війська виявилась і під час Кримської війни 1853-1856 рр., коли це козацьке утворення виставило максимальну кількість козаків на військову службу. Згідно з відомостями військових установ, на 29 грудня 1855 р. згадане військо мало забезпечити такий склад і чисельність відповідних частин: морський батальйон Азовської гребної флотилії - 777 козаків; Азовські морські команди в Криму та на північно-східному узбережжі Чорного моря - 331 козак; батальйон для охорони морського кордону території, що належала війську - 432 козаки; кінна сотня - 114 козаків; навчальна команда - 39 козаків [25]. Наведена інформація свідчить про те, що в Азовському козацькому війську продовжувала домінувати піхота (значна частина якої мала суто морське призначення).

Виявлена нами тенденція щодо пріоритетів існування піхотних формувань у складі Азовського козацького війська свідчила не лише про своєрідність цього утворення, але й про вагомість збереження в ньому української військової спадщини, що мала яскраве піхотно-стрілецьке спрямування.

Порівнюючи між собою піхотні формування Чорноморського й Азовського козацьких військ, слід відзначити, що перше мало досить збалансовану військову систему, у якій піхота становила майже половину бойового складу, тоді як у другому піхотні формування мали абсолютну перевагу (кіннота становила лише 7 %). За таких обставин Азовське козацьке військо не було здатним до самостійного ведення крупномасштабних бойових дій, маючи лише допоміжне значення.

Причинами таких розбіжностей були як обставини виникнення й розташування, так й особливості військового використання цих українських козацьких утворень. Чорноморське козацтво розселилося на значній території Правобережної Кубані (в прикордонні) й відразу було зорієнтоване як на захист кордону по р. Кубань, так і на ведення бойових дій на суходолі, переважно в гірській зоні Північного Кавказу. Малочисельне Азовське козацтво було оселене на невеличкій території (північне узбережжя Азовського моря), що знаходилась на значній відстані від кордонів і ймовірних театрів бойових дій. До того ж згадане формування лише з 1828 р. підпало під реорганізацію згідно з вимогами Російської імперії щодо існування козацьких військ. За таких обставин Азовське козацьке військо було зорієнтоване на виконання допоміжних військових функцій, які обумовили домінування піхоти (значною мірою морської).

Тут слід зазначити, що згадане утворення розвинуло потужну морську піхоту з багатьох причин. Детальніший огляд змісту та обставин розвитку української морської піхоти заслуговує на окреме дослідження, а тому зараз нами не розглядається.

Висновки

Отже, закономірний процес становлення української козацької піхоти відбувався з кінця XVIII - до 60-х рр. XIX ст. в Чорноморському та Азовському козацьких військах, засвідчивши як закономірність такої трансформації (відповідні передумови були закладені ще за часів існування Запорозької Січі та Гетьманщини), так

і залежність певних її виявів від тиску військової системи Російської імперії (намагалась якомога повніше контролювати українські козацькі формування та уніфікувати їх структуру). За таких обставин розвиток української козацької піхоти мав ознаки певного компромісу між українською військово-козацькою спадщиною, реальним бойовим досвідом згаданих козацьких формувань та вимогами царату, обумовивши своєрідність та специфіку піхотних формувань у Чорноморському та Азовському козацьких військах.

У пропонованій розробці розкрито окремі етапи становлення та розвитку української козацької піхоти. З огляду на це інші аспекти історії української піхоти заслуговують на подальші дослідження як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маленко Л. М. Чорноморське козацьке військо (1787-1860) / Л. М. Маленко // Українське Козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко ; відпов. ред. С. Р. Лях. - [вид. 2-е, доп. і перероб.]. - К. : Генеза - Запоріжжя : Прем'єр, 2006. - С. 643.
2. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1832-1866) / Л. М. Маленко // Українське Козацтво : мала енциклопедія. - С. 12.
3. Черноморские казаки / Черноморские казаки в их гражданском и военном быту / И. Д. Попко; Черноморці / П. П. Короленко. - М. : Вече, 2009. - 448 с. - (История казачества); Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска : в 2-х т. / Ф. Щербина. - Краснодар : Советская Кубань, 1992. - Т. I. - 700 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. - К. : Наукова думка, 1992. - 544 с.; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. - Львів : Світ, 1991.
5. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. - К. : Изд-во Акад. Наук УССР, 1956. - 415 с.
6. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. - К. : Наукова думка, 1969. - 221 с.
7. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. - Чернігів : Сіверянська думка, 1996. - 286 с.; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття / В. Заруба. - Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2003. - 464 с.; Черкас В. Козацьке військо до середини XVII ст. / В. Черкас // Історія Українського Козацтва. Нариси : у 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. - К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - Т. I. - С. 472-485; Сокирко О. Военная справа українського козацтва періоду Хмельниччини / О. Сокирко // Там само. - С. 485-495.
8. Білий Д. Малиновий Клин / Д. Білий. - К. : Товариство "Україна", 1994. - 117 с.; Білий Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках.

Еволюція соціальних ідентичностей / Д. Білий. - Львів-Донецьк : Східний видавничий дім, 2009. - 543 с.

9. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828-1866) / Л. М. Маленко. - Запоріжжя : ВАТ "Мотор-Січ", 2000. - 513 с.; Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1832-1866) / Л. М. Маленко // Українське Козацтво : мала енциклопедія. - С. 10-12; Маленко Л. М. Чорноморське козацьке військо (1787-1860) / Л. М. Маленко // Там само. - С. 641-644.

10. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX - на початку XX ст. / В. Задунайський. - Донецьк : Норд-Прес - ДонНУ, 2006. - 335 с.; Задунайський В. Володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях (кінець XIX - 30-ті рр. XX ст.) / В. Задунайський. - Донецьк : Норд-Прес - ДонНУ, 2008. - 202 с.; Задунайський В. Основи військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська за "Положенням 1842 р." / В. Задунайський // Наукові праці : науково-методичний журнал. - Т. 115. - Вип. 102 (Історичні науки). - Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. - С. 131-136.

11. Авраменко А. М. Державна служба кубанського козацтва / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко // Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. - Т. 2. - С. 383-394.

12. Serczyk W. Na planęj Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651 / W. Serczyk. - Warszawa : KiW, 1998. - 378 s.; Karpus Z. Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 roku / Z. Karpus. - Toruń : Wydawnictwo UMK, 1994. - 230 s.; Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce / Z. Wójcik. - Kraków : Agencja Wydawnicza DWWLA, 1989. - 78 s.; Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku / M. Franz. - Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. - 255 s.

13. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подокопей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десяти століть / В. Січинський. - К. : Довіра, 1992. - С. 80.

14. Черкас Б. Указ. праця. - С. 474-475.

15. Січинський В. Указ. праця. - С. 73-74;

16. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина. - С. 120-122.

17. Січинський В. Указ. праця. - С. 59.

18. Авраменко А. М. Указ. праця. - С. 387.

19. Там само.

20. Задунайський В. Основи військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська. - С. 133.

21. Приложение // Положение о Черноморском казачьем войске. - СПб., 1842. - С. 9-10.

22. Авраменко А. М. Указ. праця. - С. 388.

23. Джерела з історії Азовського козацького війська // Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828-1866). - С. 208-209.

24. Там само. - С. 226-229; Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828-1866). - С. 68-71.

25. Джерела з історії Азовського козацького війська. - С. 263-264.

V. Zadunajs'kyy

FORMATION OF THE UKRAINIAN INFANTRY IN THE BLACK SEA AND AZOV COSSACK ARMIES (END XVIII – 60 XIX THE ITEM)

In article the basic aspects of formation of infantry as a separate combat arm in the Ukrainian Cossack formations - the Black Sea and Azov Cossack armies are investigated. Law of preservation of the Ukrainian Cossack heritage (experience of conducting fire fight in the infantry system) is revealed and its transformation in high-grade Ukrainian Cossack infantry, and also presence of certain influence of military system of Russian empire on these processes in the end of XVIII - 60 XIX the item are proved, that the Black Sea Cossack army had the balanced military structure, and the system of the Azov Cossack army was defective.

Key words: *infantry, the Black Sea Cossack army, Azov Cossack army, military structure, a regiment, Battalion, fire fight, transformation.*

© В. Задунайський

Надійшла до редакції 12.07.2010

№ 4 (104) липень-серпень 2010 р.